

ՆԳԻԱ ՄՈՒՇԵՂՅԱՆԻ (ԿԱՐՆԵՑՈՒ) ԳՐԱԴԱՐԱՆԸ

ՐԱՐԿՆԵ ԶՈՒԳԱՍՁՅԱՆ

Հայկական վանքերին ու եկեղեցիներին առնթեր ղոյուխուն ունեցող մեծ ու փոքր գրատներին, ինչպես և մասնավոր անձանց սեփականությունը հանդիսացող գրականության ցուցակներ ու ցանկեր վաղ ժամանակներից մեզ չեն հասել: Մաշտոցի անվան մատենադարանի հայերեն ձեռագրերի հարուստ հավաքածոներում՝ գրանցված դրացուցակներից հնագույնը 1411 թվականից է, որտեղ հիշատակված են սր. Ստեփանոս վանքի գրչագիր մատյանները¹: Առավել սուղ են մինչև XIX դ. անհատական գրադարաններում պահվող գրականության վերաբերյալ տեղեկությունները: Իհարկե, թերթերով հայ հին ու միջնադարյան մատենագիտների երկերը, հնարավոր է վերականգնել նրանց օգտագործած առանձին աղբյուրներ, սակայն որոշակիորեն մեզ հայտնի չէ գրանցից դուրս նրանց ընթերցանության արարկա հանդիսացած գրական ու դիտական այլ գրքերի բնույթը:

Այս առումով ուշադրության է արժանի Եղիա Մուշեղյանի (1639—1750²) գրադարանի գրքերի և ձեռագիր մատյանների ցուցակը, որը նրա գրական ու նամակագրական ժառանգության և առևտրական գործարքների փաստաթղթերի հետ մեկտեղ պահվում է Մոսկվայում՝ Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվում³:

Այս արխիվում պահվող Եղիա Մուշեղյանի անձնական գործի մասին առաջին անգամ համառոտ տեղեկություններ են հաղորդված 1833 թ. Մոսկվայում հրատարակված «Հայ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրությանը վերաբերող ակտերի ժողովածուի» առաջին մասում⁴: Եղիայի դժվանի նյութերի փաստացի օգտագործումը սկսվել է մեր դարի 20-ական թվականներից: Պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանը առաջինն էր, որ 1921 թ. այդ դժվանից նյութեր է հրապարակում իր «Հայ-ռուս օրինատացիայի ծագման խնդիրը» աշխատության մեջ⁵: Խոսելով Եղիա Մուշեղյանի գրագրությունների մասին, Ա. Հովհաննիսյանը ավելի ուշ, 1959 թ., դրել է, որ դրանք «սպարոնակում են փոթորկահույզ այդ ժամանակվա Իրանի տնտեսական ու քաղաքական պատմությունը լուսաբանող հարուստ և անգնահատելի նյութեր»⁶: Հաջորդը Հ. Ոսկյանն էր, որ 1927 թ. «Հանդես ամսօրյայում» առանձին հատվածներ է

1 Մատենադարանում պահվող դրացուցակների ձեռագրահամարները տե՛ս «Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի», կազմեցին Օ. Եզանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարյան, Կ. Ա. Երևան, 1965, էջ 1408, Կ. Բ, Երևան, 1970, էջ 1208: Նմանատիպ ցուցակներից մեկը հրապարակել է Ս. Տեր-Հակոբյանը՝ «Վարդանայ վարդապետի Րադիչեցույ «Ցուցակ գրոց Ամրդու վանուց» («Արարատ», 1903, էջ 176—189):

2 Историко-дипломатическое управление МИД СССР, Архив внешней политики России (այսուհետև՝ АВПР), фонд Сношения России с Арменией (այսուհետև՝ СРСА), 1724. «А», опись 100/1.

3 «Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа», часть I, М., 1833, с. 363.

4 Ա. Դ. Հովհաննիսյան, Հայ-ռուս օրինատացիայի ծագման խնդիրը, էջմիածին, 1921, հավելված:

5 Ա. Գ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ աղատադրական մարի պատմության, գիրք 2-րդ, Երևան, 1959, էջ 612:

հրապարակում Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանում պահվող Մուշեղյանի հուշամատյանից՝ «Պատմություն ի վերայ անձկութեանց Եղիայի Աստուածատուրեան Մուշեղանց, զորս կրեցի ի ազդէն ֆուսկաց, մանաւանդ ի խաբեբայ կրօնաւորացն նոցա և ի սուս եխպարց և բարեկամ կոչեցելոց»⁶ (համառոտության համար այսուհետև Եղիայի պատմությունը պայմանականորեն անվանում ենք «Հուշամատյան»)։ Այս ձեռագրի նկարագրությունը 1963 թ. Ոսկյանը տվել է Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանի ձեռագրացուցակում⁷։ Եղիա Մուշեղյանի ժառանգության ուսումնասիրման բնագավառում կարևոր պլանդ ունի պրոֆ. Աշոտ Աբրահամյանը, որը 1937 թ. Գ. Գաբրիելյանի հետ մեկտեղ սկսել է հետազոտել Մոսկվայում պահվող Մուշեղյանի արխիվը։ 1953 թվականից Ա. Աբրահամյանը իր ուսումնասիրություններում և հրապարակումներում գիտական շրջանառության մեջ է դրել Եղիայի դիվանի նյութերը, գրել է համառոտ կենսագրությունը, որը նրա նամականիի հետ մեկտեղ լույս է ընծայել 1968 թ.՝ «Եղիա Կարենցու դիվանը» խորագիրը կրող հատորում⁸։ Եղիայի դիվանից հրապարակումներ են կատարել ադրեջանցի բանասերներ Միրալի Սեդրովի ու Աբաբեր Երևանլին, նրա ժառանգությանն են անդրադարձել իսկ Համիդ Արասլին և Բախտիար Հովակիմյանը⁹։

Եղիան ծնվել է Կարինում, 1689 թ., խոտրջուրցի վաճառական Մուշեղանց Աստվածատուրի ընտանիքում։ Տիրացու Մինասի մոտ գրաճանաչություն ձեռք բերելուց հետո իր ուսումը նա շարունակել է «ամենայն վարուք բարեգործ և բարեկենցաղ և կատարեալ ամենայն գրոց» գրավաճառ ու կազմարար տիրացու Գրիգորի մոտ։

XVIII դ. առաջին տասնամյակներում Կարինում և րնդհանրապես Մերձավոր ու Միջին Արևելքում գործող կաթոլիկ հոգևորականները իրենց գիտելիքներով, ժողովրդի նկատմամբ առերևույթ ցուցաբերվող ուշադրությամբ, բարեպաշտությամբ, ընդգծված կիրթ ու քաղաքավարի վերաբերմունքով կարողացել էին թուրք-պարսկական լծի տակ հեծող, լուսավորության կարոտ հայ բնակչության մեջ որոշակի հեղինակություն ձեռք բերել։ Դրանով պիտի բացատրել այն հանգամանքը, որ արանձին հայ լուսավորչական ընտանիքներ իրենց զավակների կրթությունը վստահում էին նրանց։ Այս նույն ուղիով է ընթացել Եղիայի հորեղբոր որդին՝ Ղազար Մարգարյանը, որը Եղիայի հոր՝ Աստվածատուրի անժամանակ մահից հետո (1705) ստանձնել էր նրա խնամակալությունը։ Մարգարը Եղիային ուսման է հանձնել Կարին հաստատված անվանի աստվածաբան Պետրոս Ռիքարտին, որը ուշիմ ու ընդունակ պատանուն կարողացել է ջատ հեղտությամբ դավանափոխ անել։ Եղիան դարձել է մոլեռանդ կաթոլիկ և զբաղվել քարոզչությամբ։ Պետրոս Ռիքարտը նրան կարգել է դպրապետ։ Սակայն կարիքը ստիպել է Եղիային թողնել քարոզչական աշխատանքը և Ղազարի հետ դուրս գալ վաճառականություն։

6 Զ. Զ. Ոսկյան, Եղիա Ա. Մուշեղյան և իր գրական արտագրությունները («Հանգես ամսօրյա», 1927, էջ 367—376)։

7 Զ. Զ. Ոսկյան, Յուցակ հայ ձեռագրաց Մխիթարյան մատենադարանին ի Վիեննա, Բ., 1963, էջ 567։

8 «Եղիա Կարենցու Դիվանը», առաջաբան և ծանոթագրությունները պրոֆ. Ա. Գ. Աբրահամյանի, Երևան, 1968։

9 «Эрмэни шаири Мирапын Азербайчан дйлиндэ шеңрлэри» («Азәрб. ССР ЭА Низами адына әдәбийят вә дил институтунун әсәрлэри», Бақы, 1956, IX, сәһ. 172—194), Ա. Երևանլի, Եղիա Մուշեղյանի գրական ժառանգությունից («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1972, № 1, էջ 103—114), Н. Араслы, XVII—XVIII әср Азәрбайжан әдәбийяты тарихы, Бақы, 1956, сәһ. 182—183, Բ. Հովակիմյան, 17-րդ դարի անհայտ բանաստեղծը (ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1957, № 6, էջ 77—84)։

Նդիայի դավանափոխության և ողջ հոգով կաթոլիկներին հարելու հողը նախապատրաստվել էր դեռևս հոր կենդանության օրոք՝ կազմարար Գրիգորի մոտ սովորելիս: Ինչպես ինքը՝ Նդիան է պատմում իր կյանքի վերջին տարիներին գրած «Հուշամատյանում»¹⁰, նա Գրիգոր վարժապետից հաճախ էր լսել, որ «մեր ազգն ի մէջ մոլութեան և սխալանաց են. ճշմարտութիւն է ի մէջ ֆոանկաց» (էջ 6ա), իսկ հայրը, որ ֆոանկների հետ առևտրական կապեր է ունեցել, «միշտ գովաբանել է նրանց, ասելով, որ «ո՛չ խոսին սուտ, ո՛չ երդնուն, ո՛չ խաբեն»: Ի հավելումն սրանց, Արևելքի շուկաներում մեծ հռչակ ձեռք բերած եվրոպական զանազան ապրանքները շլացրել էին միամիտ պատանուն, որը, տեսնելով այդ «խտակ, հաստատ, գեղեցիկ, անհասանելի, հնարագործ և հնարագիւտ» իրերը, եղրակացրել էր, թե եթե աստված նրանց հետ չլիներ, «ոչ տայր նոցայ այնքան շնոր, որ այսքան զարմանալի իրս յլանէ ի ձեռաց նոցայ» (էջ 7ա): Այս բոլորը, ինքնաբերաբար, խորը կնիք էին դրել դեռատի Նդիայի հոգում, և նա երազներ էր փայփայել գնալ «Ֆոանկների աշխարհը», շարունակել իր կրթությունը: Այդ տարիների իր տրամադրությունների մասին Նդիան «Հուշամատյանում» գրել է, որ նա երազել է թուշի թեկր ունենալ, «զի թուրացեալ գնայի անդ, բնակէյի ի մէջ ճշմարտութեան, յուսանէյի ամենայն գիտութիւն, լնանէյի ամենայն շնորհիւ, ապրէյի պապհով՝ ի վեր, քան զամենայն» (էջ 7ա):

1705—1717 թթ. Նդիան շրջել է Ռուսաստանում, Պարսկաստանում, Օսմանյան կայսրության մեջ. եղել է Շամախիում, Մոսկվայում, Աստրախանում, Թավրիզում, Սպահանում, Բաղդադում, Հալեպում, Իզմիրում, Կոնստանդնուպոլսում և այլ վաճառաշատ քաղաքներում: Այդ տարիներին է, որ նա ծանոթանում է կապեր է հաստատում Խարայի Օրու (վրձ. 1711 թ.) պարսկական դեսպանության երբեմնի պաշտոնյա ֆրանսիացի Պոռեկալի (Բերդարի) հետ, իսկ 1717 թ. սկզբներից ծառայության է ընդունվում վերջինիս տնօրինության տակ գտնվող Արևելահնդկական ընկերության Թավրիզի մասնաճյուղում:

1721 թ. ապրիլի 27-ին Թավրիզում մեծ երկրաշարժ է տեղի ունենում, հաղարավոր մարդիկ են մնում փլատակների տակ, ահռելի է լինում նաև նյութական վնասը, քաղաքի բնակիչները սարսափահար պառսպարվում են մերձակա բնակավայրերում: Թավրիզից շտապ հեռանում են նաև Արևելահնդկական ընկերության օտարերկրյա ծառայողները, ինչպես նաև կաթոլիկ հայրերը: Նդիան, շնայած իր գործընկերների հորդորներին, մնում է Թավրիզում և աշխատում է ընկերության հարստությունը և իր ունեցվածքը դուրս բերել փլատակների տակից: Նդիայի համար սկսվում են ծանր ժամանակներ: Թավրիզում ընկերության առևտրական գործունեությունը փաստորեն կանգ է առնում, Պոռեկալը փոխադրվում է Սպահան, այնուհետև Հալեպ և նամականիքով Նդիայից պահանջում է պարտատերերից հավաքել ընկերության ստանալիքները և ուղարկել իրեն, իսկ մյուս կողմից Նդիային պահանջներ են ներկայացնում ընկերության պարտապանները:

Հստ երևութին այս ժամանակներում էլ Նդիան ծրագրեր է փայփայում իրականացնելու պատանեկան տարիների իր երազանքը՝ գնալ Եվրոպա, ազատվել բոլոր մտահոգություններից և զբաղվել իր սիրած գրական աշխատանքներով: Եվ ահա, 1722 թ., երբ նա կարճ ժամանակով գտնվում էր Սպա-

¹⁰ «Պատմութիւն իմն կարճագոտ...». տե՛ս Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարան, ձեռ. № 980: Այս ձեռագրից բերված մեջբերումների ուղղագրությունը պահպանվում է նույնությամբ, իսկ վերջում տրվում է համապատասխան էջահամարը: Ա. Աբրահամյանը Նդիա Կարենցու «Դիվանի» առաջաբանում համառոտության համար այս հուշերը անվանել է «Անձկություն»:

հանում, Շահ Սուլթան Հոսեյնը դամիսկիական միաբանության անդամ պատ-
րի Թադեոսին հանձնարարում է իր ուղերձները տանել եվրոպական պետու-
թյունները՝ ղեկավարներին, իմանալով այդ, Եղիան թախանձում է պատրի-
Թադեոսին ուղեկցել նրան և «մտանել առ այն արքայութիւնն», որին տնն-
չացել է «ի մանկութենէ» (էջ 41ա), սակայն վերջինս մերժում է նրան
և կշտամբում այդպիսի հավակնության համար, որովհետև պատրին ցանկա-
նում էր միայնակ ստանալ «շնորհն թագաւորաց» (էջ 41բ)։

Վաճառականությանը զբաղվելու տասներկու երկար տարիների ընթաց-
քում, ինչպես նաև Արեւելահայկական ընկերության մեջ ծառայելու ժամա-
նակ Եղիան իր կապերը չէր խզել կաթոլիկ շրջանների հետ, անգամ Պոռեկա-
րի զոլուացումից հետո էլ, թե՛ «Ձի՞նչ է այդ քո արարն, ինչքո՞ղ դրել ես ընդ
նոսայ, հեռու կաց ի նոցանէ, որ ոչ կորնչիս» (էջ 26բ), նա շարունակում է
կույր հավատք ունենալ դեպի պապականությունը և նրա ներկայացուցիչնե-
րը, որովհետև ինչպես հետագայում ինքն իսկ խոստովանում է, նա հավա-
տացած է եղել, «թէ փափն յում որ կամի առաքել արքայութիւն՝ յառաքէ,
և յում որ կամի առաքել դժոխս՝ առաքէ։ Ոչ թէ միայն հաւատայի,— շարու-
նակում է Եղիան,— թէ միայն փափն ունի կարողութիւն զայս առնել, այլև
ամենայն պատրիսն նորայ՝ առաքեալքն ի նմանէ» և «վասն այնորիկ առժա-
մայն կատարէլի զնոսայ թէ՛ հոգևոր և թէ՛ մարմնաւորաց իրաց, ոչ քննէլի
լան և զվատն, օգուտն և զվնասն, եթէ ասէլին խաւարին լոյս, լուսին՝ խա-
ւար, այնպէս հաւատայի զինչ ասացից առանկ կարգաւորս...» (էջ 25բ—26ա),
Եղիան, ուր էլ որ լինէր, աշխատում էր սերտ կապեր հաստատել տեղի կա-
թոլիկ հայրերի հետ և հնարավոր բոլոր միջոցներով, մինչև իսկ երբեմն իր
կյանքն ու գույքը վտանգի ենթարկելով, սատար էր լինում նրանց գործու-
նեութիւնը՝ պատրանք ունենալով, որ թուրք-պարսկական լծից հայ ժողովրդի
ազատագրումը հնարավոր է միայն քրիստոնյա Եվրոպայի օգնութեամբ, իսկ
պարզամիտ երիտասարդի պատկերացմամբ եվրոպական քրիստոնյա աշ-
խարհը միասնական շահերով ապրող մի ամբողջություն էր, որ պետք է մտա-
հոգված լինէր մահմեդական լծից Արեւելքի քրիստոնյաների, այդ թվում և հա-
յերի փրկութեամբ. «Ես,— գրում է Եղիան իր կյանքի վերջին տարիներին,—
միամիտ կարծէլի, թէ ամենից քրիստոնէլից թագաւորքն միաբանին վասն
այս գործոցն օկտոթեան, վասն ռուստի դալն ի վերայ պարսից» (228բ)։

Այս մոլորություններից կարնցիցի շատ ուշ է ձեռքագատվում՝ տարիներ
որի դաժան փորձով աստիճանաբար հասկանալով Արեւելքի նկատմամբ եվրո-
պական պետությունների դադութակալական քաղաքականության բուն էու-
թյունը։

Թավրիզում պաշտոնավարելու տարիներին՝ 1717—1723 թթ. Եղիա Մու-
շեղյանը իր գործարարությամբ և լեզուների իմացությամբ մեծ հեղինակություն
է ձեռք բերում տեղական իշխանությունների մոտ և ճանապարհ է հարթում
դեպի Շահ Բահմադի արքունիքը։ Այդ տարիներին պարսից Շահ Սուլթան
Հոսեյնի որդի Թահմազը խույս էր տվել Սպահանը զրափած աֆղաններից և,
իրեն շահ հայտարարելով, ապաստանել էր Ատրպատականում։ Շահ Թահ-
մազը որոշում է իշխանության բարձրանալու մասին ուղերձներ ուղարկել
Եվրոպա՝ Կարլոս VI-ին, Լյուդովիկոս XV-ին և Հռոմի պապին։ Ուղերձները
Եվրոպա տանելու համար կազմվում է հատուկ պատվիրակություն, որը պի-
տի գլխավորելին Սեյիդ Համզե բեկը, քափուչին պատվիրակություն, որը պի-
տի Մուշեղյանը¹¹։ Ինչպես պարզվում է Եղիայի նամակներից ու իր «Ճուշամատ-
յանից», պատվիրակության փաստացի ղեկավարը ինքն է լինում, ռուստի
և Շահ Թահմազի հանձնարարությունը կատարելու համար որոշում է պարս-
կական պատվիրակությունը Եվրոպա առաջնորդել ոչ թե Բուրբոնայի վրայով

¹¹ Կարլոս VI-ին ուղղված պարսկերեն ուղերձի մի շատ լավ պատճենը պահվում է Եղիայի
թղթերում (АВІР, ф. СРСА, 1724, «А», д. 15, л. 5), որը, հայերեն թարգմանությամբ հան-
դերձ, մտադիր ենք առաջիկայում հրատարակել։

(պատճառաբանելով, որ ճանապարհները վտանգված են), այլ Ռուսաստանի։ Այս դեպքում նա հոգու խորքում հույս էր փայփայում, որ Ռուսաստանում հնարավորություն կունենա հանդիպելու Պետրոս Առաջինին և նրան ներկայացնելու թուրք-պարսկական լծից հայ ժողովրդի ազատագրման իր ծրագրերը։ Բայց թե Նդիան ի՞նչ ծրագրեր ուներ և ի՞նչ մասնակցություն է ունեցել ժամանակի հայ ազատագրական շարժումներին, առայժմ հայտնի չէ, միայն իր և, ընդհանրապես, հայ ժողովրդի ուսական կողմնորոշման մասին նա արժեքավոր գրառումներ է կատարել հիշյալ «Հուշմատումնում»։ «Թէպէտ վաղուց գիտէյի,— գրում է Նդիան,— թէ Պետրոս թագաւորն զալոց է փրկել զազն մեր, բայց առաջի անգամն, որ զնացի Շամախի [1705 թ.] և հաստատութեամբ լսեցի, թէ ամենեկն ուստ թագաւորն զալոց է առնուլ յերկիրն Պարսից, վասն փրկելոյ զմեզ, առժամայն ուխտ եղի յանձին իմոյ ասել ամենայն յաւուր հինկ հայր մեր և հինկ ողջոյն Մարիամ... այսու դիտաւորութեամբ, թե՛ Տէր Աստուած, զմի ի տնասանց կենացն իմոց հատ յինէն և դի՛ր ի վերայ կենացն Պետրոս թագաւորն, Տէ՛ր, տո՛ւր նմա առաւել կարողութիւն, զօրութիւն, որ ամենայն յաջողութեամբ զայ և ազատէ զմեր ազգն» (էջ 226ա, 226բ), այնուհետև նա ավելացնում է. «էյի ազգաւ հայ և որ վաղուց դիտէյի այտ գործն, թէ ուս թագաւորն կամի ազատել զազն իմ տառապեալ... Ոչ թէ միայն ես գիտէյի զայտ գործն, այլ և ամենայն ազն իմ, այլ և կին, ծեր և տղայ, և ամենեքեան յայտնապէս խօսէյին և ոչ ի ծածոսկ» (էջ 226բ, 227ա)։

Նդիայի եվրոպական առաքելությունը տապալվում է Թավրիզ նստող քափուլին պատրի Բեռնարտոսի և պատվիրակության կազմի մեջ մտնող լեհ քափուլին պատրի Հովհաննեսի խարդավանքների հետևանքով։ 1724 թ. կեսերին, երբ պատվիրակությունը հասնում է Ռուսաստան, Նդիան զրպարտվում է որպես պարսկական լրտես և ձերբակալվում։ Տասներեք տարի բանտերում և աքսորում տառապելուց հետո, ի վերջո, հաստատվում է նրա անմեղությունը և, կալանքից ազատվելով, մեկնում է Նվրոպա, հույս ունենալով իր երբեմնի բարեկամների միջոցով վերստանալ կորցրած կարողությունը, դիրքն ու աշխատանքը։

Նդիան Ռուսաստանից անցնում է Լեհաստան, երկու տարի այնտեղ մնալուց հետո, Դանիայի ու Հոլանդիայի վրայով գնում է Ֆրանսիա, այնուհետև՝ Իտալիա, շատ դռներ է թակում, շատ իշխանավորների մոտ լինում, փորձում է հանդիպել Արևելահայկական ընկերության ֆարիզի կենտրոնական վարչության պատասխանատու պաշտոնյաներին, ֆրանսիական պետական գործիչներին, Հռոմի պապին, պատմել տարիների իր անկաշառ ծառայությունների, նրանց պատճառով կրած զրկանքների մասին, սակայն նրան ոչ ոք ըստ ամենայնի չի ընդունում, ոչ ոք չի ունկնդրում, ընդհակառակը, խորհուրդ է տրվում վերադառնալ Պարսկաստան և տեղի միսիոներների միջնորդությամբ լուծել իր հարցերը։ Ճարահատյալ Նդիան նորից բռնում է Պարսկաստանի ճամփան, որտեղ, իշխանությունն արդեն անցել էր Նադիր շահին, իսկ Շահ Թահմասպի մտերիմներն ու գործակիցները հետապնդվում էին։ Նդիան, վերադառնալով Պարսկաստան, գնում է մինչև Մաշհադ քաղաքը Նադիր շահին հանդիպելու և պարսկական իշխանություններին պահ տված իր հարստությունը (շուրջ 500 թուման) նրանից ստանալու։ Այդ ժամանակ Նադիր շահը դեռևս չէր վերադարձել հնդկական իր արշավանքից։ Բարեկամների խորհրդով Կարնեցին հրաժարվում է Նադիրին հանդիպելու մտադրությունից և նորից փորձում է ապավինել Սպահանում ու Թավրիզում գտնվող կաթոլիկ պատրիսներին, բայց նրանք ևս թշնամաբար են ընդունում նրան։ Նդիան մատնվում է անել վիճակի։ Հուսահատ ու ընկճված, կորցրած և՛ դիրք, և՛ կարողություն, նա որոշում է վերադառնալ իր ծննդավայրը՝ Կարին, որտեղ և վերջնականապես կապերը խզում է կաթոլիկների հետ։

Երբ 1743 թ. Նդիան ոտք է դնում հայրենի քաղաքը, արդեն մահացած են լինում մայրը, եղբայրները։ Նա օթեւանում է իր հոգևոր քրոջ մոտ։ Կա-

թուլիկ կղերը այստեղ ևս նրան հանգիստ չի տալիս. հարազատներին գրգռում է նրա դեմ, բանասարկություններ է անում հայերի շրջանում՝ խոսք տարածելով, թե իբր նա է խանդարել ուսնների առաջխաղացմանը դեպի Հայաստան, մյուս կողմից՝ Պոռեկարի պարտքատերերը նրանից են պահանջում իրենց ստանալիքները, որովհետև Նղիան երիտասարդ տարիներին միամտություն էր ունեցել Պոռեկարի փոխարեն ինքը ստորագրել պարտամուրհակները։ Այս բոլորը ստիպում են ձախողակ վաճառականին ու դիվանագետին Կարինից խույս տալ, այս անգամ արդեն փոխադրվել պապենական գյուղ՝ խոտրջուր, որտեղ 1747-ին ձեռնամուխ է լինում իր հուշերի շարադրմանը։

Նղիա Կարնեցին դեռևս պատանեկան տարիներից դիր ու դրականության նկատմամբ մեծ հակումներ է ունեցել, հրապուրվել է լեզուների ուսումնասիրությամբ (սովորել է լատիներեն, ֆրանսերեն, մասամբ պարսկերեն, ռեհերեն ու ռուսերեն, մայրենի լեզվի պես իմացել է թուրքերեն)։ 1717 թ. հետո, երբ նա հաստատվում է Թավրիզում, ավելի հետևողականորեն է սկսում դրադվել գրականությանը. ձեռնամուխ է լինում թուրքերեն (արեւելյան) — հայերեն բառարանի կազմությանը, գրի է առնում հայ և ազրբեջանական բանահյուսության առանձին արժեքավոր նմուշներ՝ վիպական զրույցներ, առակներ, տաղեր, կազմում է առօրյա կարիքների համար անհրաժեշտ գիտելիքների և ժամանցային բնույթի հնարամիտ թվաբանական խնդիրների ժողովածու։ Ուշադրության է արժանի նրա կազմած տաղարանը, որտեղ հավաքված նյութերի մեծ մասը աղբյուրներ են է հիմնականում սուֆիական պաշտոնավորական բովանդակություն ունի։ Ըստ երևույթին տաղարանում ընդգրկված բանաստեղծությունների ընդլզգողական բնույթը համահունչ է եղել Նղիայի այդ տարիների տրամադրություններին։ Այս տաղարանի շնորհիվ կորստից փրկվել են հայագրի Միրանի, աղբյուրական բանաստեղծներ Նասիմի, Նաթայի, Ղուսիի և այլոց առանձին արժեքավոր ստեղծագործությունները, Քյոթ-օղլու վիպասքի հնագույն տարբերակներից մեկը։ Ստանձնելով Շահ Թահմազի հանձնարարությունը՝ գլխավորելու Եվրոպա ուղևորվող պարսկական պատվիրակությունը, Նղիա Մուշեղյանը հավանաբար նպատակ է ունեցել երկար մնալ Եվրոպայում և, շարունակելով առևտրական գործունեությունը, միաժամանակ իրականացրել իր ծրագրերը գիտական ուսումնասիրության վերաբերյալ։ Սրանով իսկ պիտի բացատրել, որ ճանապարհ ելնելով, նա իր հետ է վերցնում առևտրական գործարքների վերաբերյալ ունեցած փաստաթղթերը՝ հաշվեմատյանները, մուրհակները, տարբեր ժամանակներում գրած հարյուրավոր նամակների պատճենները, ստացած նամակները, իր գրական գործերը՝ հավաքած բանահյուսական հարուստ նյութերը, կազմած տաղարանը, բժշկական նյութերի ժողովածուն և այլ բազմաթիվ աշխատանքներ։ Այս բոլորը 1724 թ. ձերբակալման ժամանակ բռնագրավվել և հետագայում հանձնվել է Ռուսաստանի արտաքին նախարարության դիվանին, որով և կորստից փրկվել և մեզ է հասել Նղիայի արտակարգ հարուստ ու հետաքրքիր, իր տեսակի մեջ եզակի արխիվը։

Նշված նյութերից այստեղ քննության ենթա առնում Կարնեցու գրադարանի ցուցակը, որով հնարավոր է լինում պարզել XVIII դ. առաջին տասնամյակներում ոչ միայն Նղիա Կարնեցու, այլև ժամանակի փոքր-ինչ լուսավորված անհատների գրական հետաքրքրությունների շրջանակները, հրապարակի վրա գտնվող գրականության բնույթը։ Պահպանված վավերագրերից պարզվում է, որ Նղիան քաջ գիտակցել է գրքի կարևորությունը իր ինքնագրագրման, ապագա գրական ծրագրերի իրականացման համար և պարբերաբար աշխատել է հարստացնել իր գրադարանը՝ ժամանակի չափանիշներով մեծ գումարներ հատկացնելով գրքեր ձեռք բերելու նպատակին։

Նղիան երեք տարբեր առիթներով կազմել է իր գրքերի ցուցակը. առաջին անգամ 1720 թ. ապրիլի 30-ին, երբ նա դրանք ցուցակագրում է, համարա-

կալում և կնքում, որպեսզի հիշի, թե ում է գիրք տվել և կարողանա ետ պահանջել, «քանզի կամ անիրավաբար են առեալ, կամ խնդրել են ընթեռնուլ և յետ տալ, և ոչ են տվել յետ»¹²: 1721 թ. Թավրիզի մեծ երկրաշարժից հետո Եղիան փլատակների տակից դուրս բերած իր տան ապրանքները և Արևելահնդկական ընկերության Թավրիզի մասնաճյուղի ունեցվածքը ի պահ էր տվել նույն ընկերության տեղացի աշխատակից Ալինաղին և մեկնել Սպահան: Վերադարձից հետո Ալինաղին շատ բան է յուրացրած լինում, և Եղիան երկար ժամանակ, իշխանությունների աջակցությամբ, պայքար է մղում ետ ստանալու նրան վստահված ապրանքները: Այդ կապակցությամբ 1723 թ. հուլիսի 21-ին Թավրիզում կազմում է մի նոր ցուցակ, հետևյալ բացատրությամբ. «Յամի տեառն 1723, յուլիսի 21, Թարվիզ: Գրեցի ինչ որ տան ապրանք ունէլի: Յետ յերկրաշարժէն և գողն տարածէն ինչ որ յետ էր մնացել ամենն մի ըստ միոջէ գրեցի: Այսօր, որ է թին 1724 ապրիլի 26-ումն, նորոգեցի տեղս, գրեցի մի ըստ միոջէ Հաշտարխան քաղաքի: Վասն այն ամենայն ունեցած ինքնմինս տեղս գրեցի, որ լաւ յիմանամ, թէ գորն կայ, կամ գորն կորեալ, կամ գորն շնորհեցի այլոց, կամ գորն ծախեցի և կամ գորն գողն գողացան, քանզի երբեմն պատահեցաւ զոր գողացան իրքս [և] ի հարցանելն ոչ կարէլի ուղիղ պատասխանել, հարկ էր որ յաւել կամ պակաս ասել՝ ի մտածելն լինէր ձանձրութիւն և խիղճմտանք, վասն այն խորհեցաւ աստ գրել ձախ կոյսն մատենիս ունեցածս և յաջ կոյսն՝ դէմն՝ ծախն, գնացածն և կորածն իրին, որ դիուրաւ իմանամ, թէ ինչ կայ կամ ինչ ունիմ՝ առանց դեգերման»¹³: Այս ցուցակում նա իր տան ապրանքների հետ հիշատակում է և գրքերի համառոտ վերնագրերը: Երրորդ անգամ, արդեն 1724 թ. ապրիլի 26-ին, Եվրոպա ուղևորվելու ճանապարհին, Հաշտարխանում կազմած գրքերի ցուցակում Եղիան ավելացնում է նաև իր ձեռագիր մատյանների ցանկը (տե՛ս հրապարակվող գրացուցակը՝ №№ 38, 40, 41, 42, 43, 47, 48):

Այս ցանկերում հիշատակված գրքերի մի մասը դավանաբանական ու կրոնական բնույթ է ունեցել, լույս է տեսել Հոռմում և քարոզչական նպատակներով ունիթորների միջոցով փոխադրվել է Հայաստան ու հայաշատ այլ վայրեր: Գրքերից մի քանիսը բառարաններ են եղել, որոնք վկայում են դեպի լեզուները Եղիայի ունեցած հետաքրքրության մասին: Կան նաև առակների ժողովածուներ, տոմարագիտական գրքեր և այլն: Այս սովորները եզակի արժեք են ներկայացնում XVIII դ. առաջին տասնամյակներում տպագիր հայերեն գրքի նկատմամբ ցուցաբերվող հետաքրքրության սահմանները, դրանց գինն ու արժեքը սրբազնու առումով:

Եղիա Կարենցին, լինելով արտակարգ բժախնդիր անձնավորություն, իր հաշվեմատյաններում, որոնք նաև օրագրի բնույթ ունեն, պարբերաբար նշել է գնած գրքերի անունները, գինը, հաճախ էլ վաճառողի առունը: Այսպես.

1718 թ. հունիսի 22. «Յօվաքիմի ձեռօվն Շամախու մին գիրքս էկաւ. Բարոյական աստուածաբանութիւն» (АВІР, ф. СРСА, 1724, «А», д. 10, л. 46):

1718 թ. հունիսի 25. «Մին Օվասափ գիրք առի, մին ՃՄ (150) դիան» (նույն տեղում):

1718 թ. հուլիսի 2. «Մին Սաղմոսմեկնիչ գիրք ԲՃ (200) դիան» (նույն տեղում):

1719 թ. հունվարի 29. «Շամախու ղրկել էր Մօվսէսն թոխաթցի Պէկլէրի որգի Մինասի ձեռօվն Գ գիրք, որ է՝ Մտածական աւետարան, մին նոր կտակարան, մին գիրք Զափ կշոց...»

Ղրկել էր հաշտարխանցի Քուրթ Գրիգորի ծառա Կարապետին հետ... մին Հայելի ճշմարտութեան գիրք, մին Տօմար ձեռագիր, մին Խօստօվանագիրքս (նույն տեղում, 5ա):

¹² АВІР, фонд СРСА, 1724, «А», опісь 100/1, д. 10, л. 4 а.

¹³ Նույն տեղում, էջ 9ա:

1719 թ. մարտի 24. ռապորտից տեղի Մարտիրոսի կնիկանիցն առի է գիրք. մին Ռեմ (1500) դիան, որ է Մին. Պարտեղ հոգևոր, Բ. Խոկումն քրիստոնեական, Գ. Շահ Ապաս գիրք, Դ. Պատմութիւն Հոմայու եկեղեցեացն պատկերներովն և դաւանութիւն ուղղափառի հաւատո, Ե. Մաղիկ զօրութեան գիրք, Զ. Քարոզգիրք, է. Քրիստոնեական վարդապետութիւն» (նույն տեղում, 6ա)։

1719 թ. սեպտեմբերի 29. «Մին Քրիստոնեական գիրք առի մաքաղաթ կողով, որ կան լաթիկի և կան հայկար է. Կ (60) դիան» (նույն տեղում, 6բ)։

1719 թ. հոկտեմբերի 15. «Հինգ խաղիանի գիրք առի, որ է իմ մօհրովն մօհրած. առաջինն է, թէ ինչպէս վարվել պիտի թօփն ու թուֆանքն ի պատերազմի և որսի, երկրորդն է վասն առողջաջնելու դիկնդանիս ի ցաւոց և թէ որպէս կրտսն խոզք և մշակեն զբուրաստանս, երրորդն է որսի և թուֆանքի, չորրորդն է բժշկագիրք զանազան դեղից և աստեղաբաշխութեան, որով ուսուցանէ առողջութիւն մարմնոյ կեցութեան, հինգերորդն է բժշկագիրք և զանազան իրաց, որ այս է։ Գրգի գինն ուրի Դժ (300) դիան Ալահվերտու կնիկանիցն» (նույն տեղում, 6բ)։

1720 թ. մարտի 19. «Բ. Ռօզարի գիրք, որ առել էի Խալսյապի Գորկու որդի Սառից, ախօր դինն տվի իւր ախպէր Մարգարին Դժ (400) դիան» (նույն տեղում, 7ա)։

1720 թ. սեպտեմբերի 29. «Գանձայեցի տեղի Եսեայի վարդապետի որդի տիրացու Յուսէփէն... առի ժամագիրք Աստուածածնի մին ՃԻԵ (125) դիան» (նույն տեղում)։

1721 թ. մարտի 27. «Առաջ քան Դ (4) տարի, որ էրդրմա իմ հօրախաչօր որդի Ղազարն ինձ համար որ ղրկել էր մին Համառօտական իմաստասիրութեան գիրք և մին Բուրաստան աղօթից էրգրմցի օսկերիչ Օվանէսի որդի Վարդանի վրա, Գանձու պահել էր մինչև ցայժմ և ղրկել էր պատրի Յուսէփ-Մարիայի կուշտն։ Աստ արաւ մեզ գանձայեցի Իսայիա վարդապետի որդի Ուսէփն և ես գրեցի և ուզեցի, Յուսէփն տվել էր ղափանցի Բինիաթի որդի Գրիգորին. այսօր ինձ հասաւ թոխաթեցի Մեղքսթի ձեռովն։

Որովհետև իմ ամէն գրգերոյս կողմ կնքել եմ և համար ղրկել, սոցա ևս համար ղենեմ, որ պակասեալն դիուրաւ որոնեմ։

31. Գիրքս է Համառօտական իմաստասիրութեան։

32. Գիրքս է փոքր Բուրաստան աղօթից, վերո տպիցն» (նույն տեղում, 9բ)։

1721 թ. հունվարի 22. «Գանձայեցի Ուսէփն մին ժամագիրք ևս ուղել էր Ատիբեկին համար, առի և տվի թիֆլիսեցի Հախվերտուն, որ տանի Գանձա, տա Ատիբեկին, գին 200 դիան» (նույն տեղում)։

1721 թ. փետրվարի 2. «Մին Աստուածածնա ժամագիրք առի, թիֆլիսեցի Հախվերտո ձեռովն ղրկեցի Գանձա Գանձայեցի Ատիբեկին» (նույն տեղում, 9բ)։

Եթե նկատի ունենաք, որ Նղիան, ըստ իր գրանցումների, յուրաքանչյուր օրվա ուտեստի համար հատկացնում էր 25—30 դիան¹⁴, իսկ յուրաքանչյուր գիրք միջին հաշվով արժեք 150—200 դիան¹⁵, ապա պարզ կդառնա, թե գրքերը որքան սուղ էին այդ ժամանակներում։

Նղիա Մուշեղյանի գրադարանի ամբողջական պատկերը վերականգնելու համար 1720 թ. ապրիլի 30-ի և 1724 թ. ապրիլի 24-ի ցուցակների բաղդատութեամբ ստորև հրապարակում ենք նրա գրքերի ցանկը։ Գրքերի հերթական թվահամարները Նղիա Մուշեղյանը ղրկել է յուրաքանչյուր գրքի անվան վերջում. մենք նպատակահարմար գտանք ղրանք փոխադրել սկիզբ, որոնցով և տողատակում հղում ենք տվյալ գրքի ավելի ընդարձակ և ճշգրիտ նկարագրութունը, որը, ըստ հնարավորին, վերականգնել ենք Ա. Մյասնիկյանի

¹⁴ Նույն տեղում, գ. 16, թ. 15ա։

¹⁵ 10000 դիանը մեկ թուման կամ 1000 կոպեկ էր. տե՛ս «Գանձ շափոք, կշռոյ, թւոյ և դրամից բոլոր աշխարհի», Ամստերդամ, 1699, էջ 27։

անվան պետական հանրապետական գրադարանի հրատարակած մատենագիտական ցուցակի օգնությամբ¹⁶։ Մի քանի գրքերի ինքնությունը չենք կարողացել պարզել, ուստի և տողատակում դրանք չենք նշել։

Ե. Մուշեղյանի գրքերի ցուցակի համար հիմք ենք ընդունել 1720 թ. ապրիլի 30-ին Թավրիզում նրա կազմած ցուցակը (ABПР, ф. СРСА, 1724, «А», опись 100/1, д. 10, л. 4 а, 3 а), իսկ В պայմանական նշանով տվել ենք 1724 թ. ապրիլի 24-ին Հաշտարխանում կազմված գրացուցակի (նույն տեղում, л. 9 а, 11 б—14 б) տարբերակը։

[ԵՂԻԱ ՄՈՒՇԵՂՅԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԳՐԲԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿԸ]

Յամի տեառն 1720, ապրիլի 30 հին տօմարին, Թարվեզ, ինչ որ գիրք ունիմ կշտիս հսապն մի ըստ միողչ ներքո գրեմ այս օրինակաւս, ասելով նմրա 1՝ այս ինչ գիրդ կայ, նմրա 2՝ այսինչ անունով գիրդ կայ, որ իմով կնքաւս կնքած է։ Եւ է իմ կնիքս այս՝ և որչափ որ այս նշան կնքաւս գիրք գտնվի այլոց կուշտն իմ է, քանզի ոչ ունելով սովորութիւն, որ իմ գրգերիցն այլոց բաղշեմ և կամ ծախեմ։ Որովհետեւ այսպէս է, եթէ ուրուք գնտանիս այսու նշանաւ գիրք, պարտին հատուցանել յետ, քանզի կամ անիրաւաբար են առեալ կամ խնդրել են ընթեռնուլ և յետ տալ, և ոչ են տվել յետ. պարտին յետ տալ անպատճառ։

1. Ունէլի Աստուծով նմրա մին, նո. 1, գիրգ Սաղմոսամեկնիչ։

В. Մին Սաղմոսամեկնիչի գիր. համար մին.

2. Ունէլի Բարոյական աստուածաբանութիւն, նմրա Բ.

В. Մին Բարոյական աստուածաբանութեան գիրդ։

3. Ունէլի Մեկնութիւն և մտածութիւն սրբոյ Աւետարանի տեառն մերո Յիսուսի Քրիստոսի. նմրա երրորդ։

В. Մին գիրգ մտածական սուրբ Աւետարանիս։

4. Ունէլի Գիրք խրատականք քարոզչի. նմրա չորրորդ։

В. Մին Գիրք խրատական և քարոզից։

5. Ունէլի Գիրք պատմութեան և տիպն Հոսմայու եկեղեցեաց, մանաւանդ սուրբ Կաթողիկէլի եկեղեցւոյն Պետրոսի զխաւոր առաքելոյն Քրիստոսի և մեկնութիւնն լեզուաւ իտալիանի և կարճառօտ մեկնութիւն հայոց լեզուաւ և իշեալ (= յիշեալ) կայ դասնութիւն լեզուաւ հայոց։

В. Մի գիրք իտալիայի և հայեար. Հոսմայու քաղաքին պատմութիւն։

6. Ունէլի Գիրք ճշմարտութեան հաւատոյն Քրիստոսի առ Շահ Ապաս արքայն պարսից։

В. Գիրք հաւատո հակաճառութեան Շահ Ապասի (Այս գիրգն յերկրաշարժին կորեաւ)։

¹⁶ «Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտական ցուցակ (1512—1800)» (այսուհետև՝ «Հայ հնատիպ գիրք»), Երևան, 1963։

* Դրված է կնիքը։

1 Պարզաբանութիւն հոգեւուագ Սաղմոսացն Դաւթի մարգարէին, ժողովեալ ի զանազանից մատենից վարդապետաց եկեղեցւոյ և թարգմանեցեալ... ի նուաստ Յոհաննիսէ վարդապետէ Կոստանդինուպոլսեցւոյ, Վենետիկ, տպ. Նահապետ Ազուլեցի, 1687, 840 էջ։ Մինչև 1721 թ. միայն սաղմոսների այս մեկնությունն է հրապարակված, ուստի կարծում ենք, որ սույն գիրքն է եղել Եղիայի գրադարանում։

3 Գիրդ մտածական աղօթից, բանալի ջերմեռանդակերոս, թարգմ. Պետրոս Թիֆլիսեցի, Կ. Պոլիս, հրատ. Մխիթար Սեբաստացի, 1701, 128 էջ։

4 Պետրոս Արագոնացի և Բարդուղիմէոս [Բոնոնիացի], Խրատք և հոգեշահ քարոզք, Վենետիկ, 1704, 270 էջ։

6 Պօղոս Փիրոմալի, Ցաղագս ճշմարտութեան հաւատոյն քրիստոնէականի առ Շահ Ապաս արքայն Պարսից ի Պօղոսէ Փիրոմալլէ, Հոռմ, 1670, 207 էջ։

7. Ունէյի քրիստոնէական վարդապետութիւն լաթին և հայ լեզուաւ:
B. Քրիստոնեական վարդապետութեան գիրք հայկար և լաթինեար:
8. Ունէյի Մեկնութիւն դաւանութեան ուղղափառի հաւատոյ համար:
B. Մեկնութիւն դաւանութեան ուղղափառաց:
9. Ունէյի նորագոյն Մաղիկ զօրութեան:
B. Մին Մաղիկ զօրութեան գիրք:
10. Ունէյի Գիրք արհեստի չափոց և կշռոց բոլոր աշխարհի. համար Ժ:
B. Մին Գիրք արհեստից և վերա չափոց և կշռոց:
11. Մեծ վարդապետութիւն քրիստոնէական. համար ԺԱ:
B. Մին Գիրք քրիստոնէական վարդապետութեան մեծ և հին:
12. Նոր կտակարան. համար ԺԲ:
B. Մին Նոր կտակարան:
13. Պաշտօն Աստուածածնի:
B. Մին գիրք Պաշտօն Աստուածածնի:
14. Թոմայի Գեմբացոյ:
B. Նոր տիպ Թոմայի Գեմբացոյ:
15. Մտածական աղօթից:
B. Մին մտածական աղօթից, նոր տիպ:

⁷ «Վարդապետութիւն քրիստոնեական», Doctrina Christiana, Armenice, in Latinum versa et publicata A...M. Theodoro Petraeo:», Ամստերդամ, հրատ. և տպ. „Impensis Auctoris et Typis Armeniorum“. 1667, 72 էջ.

⁸ Iacobus Villotus (Յակոբ Վիլլոտ), Explanatio professionis Fidei orthodoxae, Բանվանթերթ, Մեկնութիւն դաւանութեան ուղղափառի հաւատոյ, Հոռմ տպ. Propaganda Fide (Ուրբանյան), 1711, 173 էջ.

⁹ «Նորագոյն ծաղիկ զօրութեանց», Flos Virtutum, Թարգմ. Հովհաննէս Կոստանդնուպոլսեցի (Հոլով), Հոռմ, տպ. Propaganda Fide (Ուրբանյան), 1675, 248 էջ.

¹⁰ Ղուկաս Վանանդեցի, Գանձ չափոյ, կշռոյ, թուոյ և դրամից բոլոր աշխարհի, Ամստերդամ, տպ. Թովմաս Վանանդեցի, 1699, 80 էջ.

¹¹ Ռոբերտոս Բելլարմինոս, Վարդապետութիւն քրիստոնէական, Թարգմ. Բարսեղ վրդ. Կոստանդնուպոլսեցի, Լիվոռնո (Ալիկոռնո), հրատ. Ոսկան Երեանցի և Կարապետ Անդրիանացի, տպ. Ս. Էյմիստենի և Ս. Սարգսի, 1670, 362 էջ. Մինչև 1721 թ. «Քրիստոնէական վարդապետութիւն խորագրով գրքեր են լույս տեսել՝ 1667 թ. Ամստերդամում (72 էջ), 1667 թ. Ամստերդամում (72 էջ) հայերեն և լատիներեն, Ոսկան Երեանցու վերահիշյալ հրատարակութիւնը, և վերջինիս վերահրատարակութիւնը Լիվոռնոյում 1699 թ. ու Վենետիկում (72 էջ) 1710 թ. (տե՛ս «Հայ հնատիպ գիրք», № 63, 64, 74, 181, 248): Այս հրատարակութիւններից ամենածավալունը Ռոբերտոս Բելլարմինոսին է, որի համար է Եղիան ծանոթագրում «մեծ» և որպէս այդպիսին հնագույնը՝ «հին»:

¹² Մինչև 1721 թ. «Նոր կտակարանը», համաձայն «Հայ հնատիպ գրքի», 4 հրատարակութիւն է ունեցել՝ 1668 թ., 1698 (1700) թ., 1710 թ. և 1720 թ.: Բն սրանցից որն է եղել Եղիայի գրադարանում, հայտնի չէ:

¹³ «Պաշտօն աստածային», Թարգմ. Ղուկաս Վանանդեցի, տպ. Թովմաս Վանանդեցի, 1704, 184 էջ.

¹⁴ Թովմայ Գեմբացի (Կեմպացի), Համահետեւում Քրիստոսի, Imitatio Christi Thomae A. Kempis.—Բ. Բանվանթերթ, Գիրք Թոմայի Գեմբացոյ... Յաղագս համահետեւում Քրիստոսի, Թարգմ. Հովհաննէս Կոստանդնուպոլսեցի (Հոլով), Հոռմ, տպ. Propaganda Fide (Ուրբանյան), 1705, 611 էջ. Այս գիրքը նախապէս երեք հրատարակութիւն է ունեցել՝ 1624, 1696, 1700 թթ.: Եղիան, ինչպէս ծանոթագրում է, ունեցել է սրա «նոր տիպը», որ համարաւ վերջին՝ 1705 թ. հրատարակութիւնը եղած պիտի լինի:

¹⁵ «Գիրք մտածական աղօթից, բանալի շերմեանդակերտ», Թարգմ. Պետրոս Թիֆլիսեցի, Սարսիլ (Մարիլիա), 1708, 144 էջ. Այս գիրքը նախապէս 1701 թ. տպագրել է Միսիթար Սեբաստացի Կ. Պոլսում, ապա 1708 թ. վերահրատարակվել է Մարսելում: Եղիան ունեցել է և՛ առաջին հրատարակութիւնը (տե՛ս № 3), և՛ վերջինս, որ նա «նոր տիպ» է անվանում:

16. Այբուբենից և քերականութիւն իտալիան լեզուի:
B. Այբուբենի և քերականութեան իտալիայի:
17. Խոստովանութիւն:
B. Գիրք խոստովանութեան ուսուցանելոյ:
18. Համաձայնութիւն հինգետեսակաց տօմարից և աստղաբաշխութեան:
B. Համաձայնութիւն հնկից տեսակաց տօմարաց և աստղաբաշխութեան:
19. Հայոց տօմար և Յովասափի:
B. Հայոց տօմար և Օվասափի:
20. Դուռն ողորմութեան:
B. Դուռն ողորմութեան գիրք:
21. Խրատ խոստովանութեան:
B. Գիրք խոստովանութեան կերպն ուսցնելոյ:
22. Խոկումն քրիստոնէական:
B. Խոկումն քրիստոնէական:
23. Փոքր պարտէզ հոգևոր:
B. Փոքր պարտէզ հոգևոր:
24. Գիրք բժշկական իտալիանի:
B. Իտալիանի գիրք բժշկարան:
25. Կանոն վարելի թուֆանկ ի պատերազմի իտալիանի լեզուաւ:
B. Իտալիանի լեզուաւ, որ ուսուցանէ թֆանք ցղելոյ:
26. Բառգիրք իտալիանի, հօմի, թուրքի սովորելու:
B. Բառգիրք հօմի, թուրքի, իտալիայի:
27. Իտալիանի գիրք, որ կուսուցանէ որսալ և թուֆանք քցել և ալլը:
B. Իտալիայի որսալու և թֆանք ցղելոյ:

16 «Գիրք այբուբենից և կերպ ուսանելոյ զլեզուն իտալական» (Այբբենարան), Մարսել, հրատ. Սողոմոն Հետյան, տպ. Ս. Էջմիածնի և Ս. Սարգսի, 1675, 94 էջ:

17 «Գիրք խոստովանութեանց», Կ. Պոլիս, հրատ. Աստվածատուր Ագուլյաց Դաշտեցի, 1698, 112 էջ:

18 Ղ ու կ ա ս Վ ա ն ա ն դ ե Յ ի, Համաձայնութիւն հնգետեսակ ամսոց հօմայեցոյ, Ազարիայի, հայոց, հրէից և տաճկաց (Տօմար), Ամստերդամ, տպ. Թովմաս Վանանդեցի, 1698, 106 էջ:

19 «Տօմարաց գիրք հայոց, հօմայեցոց և պարզատօմար, ընդ որոց և Տաղ Յովասափու, մարմնախաղաց և երազահան», Ամստերդամ, 1668, 260 էջ: Այս գիրքը, համաձայն «Հայ հնատիպ գրքի», 4 հրատարակութիւն է ունեցել՝ 1668, 1668 (?), 1678 և 1696 թթ. Հայտնի չէ, թե սրանցից որն է եղել Եղիայի գրադարանում:

20 Ս տ ե փ ա ն ո ս Ս տ ե փ ա ն յ ա ն Կ ա մ ե ն ջ ի, Դուռն ողորմութեան Աստուծոյ նուիրեցեալ ամենապաժառի խօճալ Սահրադի որդւոյ Մուրատին, Վենետիկ, տպ. Անտոն Բորտոլի, 1702, 294 էջ: «Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտական ցուցակում» այս գիրքը նկարագրված է ըստ եղած գրականութեան: Ըստ Վ. Ներսիսյանի Catalogue of Early Armenian books (Լոնդոն, 1980, էջ 59) գրքի մեկ օրինակը պահպանւմ է Բրիտանական գրադարանում՝ № 17030, a, 3:

21 Հավանարար № 17 գիրքն է, որ այստեղ կրկնվել է:

22 «Խոկումն քրիստոնէական», Թարգմ. Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցի (Հոլով), Վենետիկ, տպ. «Տանն Սահրատեան», 1687, 224 էջ: Գրքի երկրորդ հրատարակութիւնը լույս է տեսել 1719 թ. Վենետիկում: Հայտնի չէ, թե որ հրատարակութիւնն է եղել Եղիայի գրադարանում:

23 «Պարտեզ հոգևոր», Giardino spirituale, Թարգմ. Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցի (Հոլով), Լիվոռնո, հրատ. Ոսկան Երեանցի և Կարապետ Անդրիանացի, տպ. Ս. Էջմիածնի և Ս. Սարգսի, 1670: Այս գիրքը, համաձայն «Հայ հնատիպ գրքի», վերահրատարակվել է 1678, 1683 (—1684), 1704 և 1710 թվականներին: Թե սրանցից որն է եղել Եղիայի գրադարանում, հայտնի չէ:

28. Բըժշկագիրք. իտալիանի լեզուսաւ դանաղան դեղոց:

B. Խաւիթէար բժշկական գիրք:

29. Ժամագիրք սրբուհոյ քուսին Մարիամու Աստուածածնին:

B. Մին ժամագիրք սրբուհոյ Մարիամու:

30. Բուրաստան աղօթից:

B. Մին նոր տիպ Բուրաստան աղօթից: (Այս Բուրաստան աղօթից գիրքն կորուցի սահմանաճանփին):

31. Ունիմ Համառօտական իմաստութեան դիրք՝ շարադրեալ Խաչատրոս Վարդապետէ երգրմեցու:

B. Մին Համառօտական իմաստութեան [գիրք]՝ շարադրեալ երգրմեցու Խաչատրոս աստուածաբան վարդապետէ:

32. Մին փոքր Բուրաստան աղօթից. նմրա...

B. Մին նոր Բուրաստան աղօթից:

33. Մին փոքր Բառգիրք իտալիանի:

B. Մին փոքր Բառգիրք հայի և իտալիայի:

34. Մին Հայոց բառգիրք:

B. Մին հայի բառգիրք: Էրգրմցի Ոսկոնց Մղոսի Սարգսինն է:

35. Մին Հայելի ճշմարտութեան:

B. Նույնը:

36. Գիրք մեկնութեան երանելոյն Յօհաննու յառաքելոյ:

B. Մին Մեկնութիւն Յօհաննու առաքելու:

37. Գիրք աղօթմատուց:

B. Մին Աղօթմատուց փոքր:

38. Գիրք Դովսի, որ հայկար թարգմանած է և գրած:

B. Մին իմ ձեռնագիրն, որ Դովսու ասմունքն է, գրած կիսատ:

29 «Ժամագիրք սրբուհոյ կուսին Մարիամու Աստուածածնին և ննչեցելոց (Ժամագիրք Աստուածածնի և ննչեցելոց)», Վենետիկ, տպ. Անտոն Բորտոլի, 1706, 264 էջ:

30 «Բուրաստան աղօթից», Թարգմ. Ստեփանոս Լեհացի, Վենետիկ, տպ. Անտոն Բորտոլի, 1707, 464 էջ: Այս գիրքը նախապես երկու հրատարակութիւն է ունեցել՝ 1685 և 1704 թվականներին: Եղիան երկուսն էլ ունեցել է, որ «մին նոր տիպ» և «մին նոր» (տե՛ս նաև Մ 32) է անվանում:

31 Խաչատրոս Էրզրուամեցի Առաքելեան, Համառօտական իմաստասիրութիւն, երկու հատորով, Կ. Ա., Վենետիկ, տպ. Անտոն Բորտոլի, 1711, 751 էջ: Այս գրքի 2-րդ հատորը նույնպես լույս է տեսել 1711 թ.: Եղիայի նկարագրութիւնից պարզ չէ: Թե՛ արդյո՞ք երկու հատորներն էլ եղել են նրա ձեռքի տակ:

32 Տե՛ս Մ 30-ի ժանոթագրութիւնը:

33 Franciscus Rivola, Dictionarium Armeno-Latinum (Ֆրանչիսկոս Ռիվոլա, Բառգիրք հայ-լատին), Միլան ապ. Collegit Ambrosiani, 1621: Այս բառարանը հրատարակվել է նաև 1633 թ., Փարիզում: Սրանցից որե՛ն մեկն է եղել Եղիայի գրադարանում:

34 Երեմիա վարդապետ (Մեղրեցի), Բառգիրք հայոց, Լիվոռնո, հրատ. Սարգիս Եվզովիացի (Սահեթճի), 1698, էջ 344:

35 Յովհաննէա Կոստանդնուպոլսեցի (Հոլով), Բանվանաթերթ, Հայելի ճշմարտութեան, Վենետիկ, տպ. Միքելանջելո Բորրոնի, 1680, 200 էջ:

36 «Գիրք մեկնութեան յայտնութեան սրբոյ Յովհաննու», Թարգմ. Պետրոս Թիֆլիսեցի, Կ. Պոլիս, հրատ. Մխիթար Սեբաստացի, 1700, 208 էջ:

37 «Համառօտ գիրք աղօթից», Կ. Պոլիս, տպ. «Մարտիրոս Դպրի որդւոյ Սարգսի», 1721, 256 էջ:

38 Եղիա Մուշեղյանի այս և ստորև հիշատակված մյուս ձեռագիր մատյաններից մի քանիսը պահվում են վերջ հիշված Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականութեան դիվանում:

39. Գիրք աղուէսուց և Աշխարհացուց:
 В. Մին Աղուէսգիրք և Աշխարհացուց:
 40. Գիրք խաղի. ձեռնագիր:
 В. Մին իմ ձեռնագիր և պէս պէս խաղի, դաղալի. և երգոց:
 41. Գիրք բրժիշկի և դեղորէից. ձեռագիր:
 В. Մին գիրք իմ ձեռնագիր ի վրայ գեղորէից և բժշկութեան:
 42. Գիրք պէսպէս հնարից և գործոց. ձեռնագիր:
 В. Մին իմ ձեռնագիրս ի վրա պէսպէս հնարից և խաղալոյ:
 43. Գիրք առակած. ձեռնագիր. և առասպելութեանց:
 В. Մին իմ ձեռնագիրն ի վրա առասպելաբանութեանց և առակաց:
 44. Գիրք հակաճառութեան ընդդէմ Գ ազգաց, արարեալ պատրի Մի-
 քայելէ:
 В. Մին Գիր հակաճառութեան Գ ազգաց վերա, արարեալ պատրի
 Միքայելէ:
 45. Գիրք պարզատօմար և համարողական արհեստի:
 В. Մին Գիրք պարզատօմար և համարողական արհեստի:
 46. Գիրք հայելի ճշմարտութեան:
 В. Մին Գիրք հայելի ճշմարտութեան:
 47. Գիրք բժշկաց և պէսպէս դեղոց. ձեռնագիր:
 В. Մին իմ ձեռագիր ի վրա պէսպէս դեղոց:
 48. Մին փոքր ձեռնագիր տօմար:
 В. Մին ձեռագիր հին տօմար:

[Եղիա Կարենցու ձեռագիր մատյանների ցանկը]*

— ԺԱ (11) հատ իմ ձեռնագիր. կտակ, որ սկսեալ ի ծննդեննէ գրել եմ
 ամէն անձանքն և պատմութիւն ճանապարհաց...

— Դ (4) հատ մատեն բարովագրի տիպ, գոր ինչ (°)...

— Մին տեսր ի վերա հովվական խաղի վերա, արարեալ պ[ատրի]
 Փաւ[լ]օ Լեհեցու Յիսուսեանց կարգէն Փռուչինսքի:

39 «Գիրք աշխարհաց և առասպելաբանութեանց, որ է աղուէսագիրք», Ամստերդամ, հրատ.
 Ոսկան Երեանցի, տպ.: Ս. Էշմիսմնի և Ս. Սարգսի, 1666, 88, 224 էջ, Այս գիրքը մինչև 1724 թ.
 3 հրատարակութուն է ունեցել՝ 1678, 1683, 1698 թթ.: Հայտնի չէ, թե սրանցից որ մեկն է
 եղել Եղիայի գրադարանում:

40 Պահպանված է ամբողջությամբ՝ «Գիրք խաղից երաժշտականաց յարմարեալ ալլեալը
 արանց և պէսպէս կապակցութեանց խօրթնայիմաց իրաց, այսինքն՝ բանաստեղծ արանց հնա-
 րեալ», չափերը՝ 10,8×16,5 սմ, էջ 1—164բ, 1721, Դավրէժ (տե՛ս АВПР, փ. СРСА, 1724,
 описъ 100/1, д. 3):

41 Պահպանված է ամբողջությամբ՝ «Գիր վասն բժշկութեան դեղորէից և զանազան իրաց
 փորձեցելոյ», չափերը՝ 10,5×16,3 սմ, էջ 1—65բ, 1720, դեկտեմբերի 8, Դավրէժ (տե՛ս
 АВПР, փ. СРСА, «А», 1724, описъ 100/1, д. 4):

42 Պահպանված է ամբողջությամբ՝ «Գիրք հնարից և պէսպէս արուեստից և զանազան
 երաց», չափսերը՝ 10,8×16,4 սմ, էջ 1—147բ, 1720, դեկտեմբերի 22, Դավրէժ (տե՛ս АВПР,
 փ. СРСА, 1724, «А», описъ 100/1, д. 5):

45 «Գրգուկ կարևոր հանապազորդեան, ներում կայ պարունակեալ պարզատօմար, լուսնա-
 ցոյց և այլ մանրամասնաբար բան», Մարսել, հրատ. Ոսկան Երեանցի, 1673:

46 Հավանաբար № 35 գրքի երկրորդ օրինակն է:

* АВПР, փ. СРСА, 1724, «А», д. 10, л. 13 б.

1 Այս Թատերդութիւնը պահպանված է ամբողջությամբ՝ «Հովուական խաղն ի դիշերին՝
 ծննդեան փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի» (տե՛ս АВПР, փ. СРСА, 1724, г., «А», д. 10, л. 85а—
 93б):

- Երկու տետր իմ առաջի ձեռնագիրն է, որ գրել եմ տրամաբանութեան վրա Տրիանէյի և Եներսեսի հայոց կաթողիկոսի:
- Մին յերկու տետր իմ ձեռնագիրը. լեզվի ուսում, հայի և պարսի:
- ԺԳ (12) հատ մատեն ի վերա առի և տրոյ և փոքր գրած և անգիր:
- Զորս մագաղաթ պատկեր՝ մեծ և փոքր:
- Երկու քարօղի անտր ձեռնագիր և շինած պլատրիլ Փաւլոյին:
- Բ (2) տետր իմ ձեռնագիր ի վրա համարողական արհեստի²:
- Իմ ձեռագիր. պատուական մի տետր բժշկարան:
- Մին տետր ֆոնսեւար գրած, որ նոր սովորած ժամանակս գրեցի և առկենք գրած հայկար և ֆոնսեւար³:
- Մին տետր պետաբահանային շինածի օրինակն: Բ բոլորակօլն իմ ձեռագիրն է և ծնունդ լուսինն նշանց կու տայ:
- Մին մատեն, որ յերկրաշարժին կորած ինքմինն նշանց կու տայ:
- Բ (2) փոքր տետր, ըստի. ձեռնագիր. ֆոնսեւար:
- Ժ (10) մատեն ամեն կերպ խարճի և փող առնելոյ:
- Մին կապոցով թղթեր հասպի համար անցածի:
- Մին փոքր պատմա անտր աղօթից:
- Մին պատմա լաթինեար տետր աղօթից:
- Բ (2) թուխթ պաճիճ ձեռնագիր օրինակի:

БИБЛИОТЕКА ЕГИИ МУШЕГЯНА (КАРНЕЦИ)

БАБКЕН ЧУКАСЗЯН

Резюме

Сведения о личных библиотеках, имевшихся в Армении до XIX в., очень скудны. Среди материалов различного характера (коммерческие тетради, письма, официальные государственные документы, стихотворные рукописные сборники и т. д.), хранящихся в деле купца XVIII в. Егии Мушегяна в фонде «Сношения России с Арменией» Архива внешней политики России, есть список книг личной библиотеки Мушегяна. Часть книг его библиотеки носила религиозный характер, были также словари, сборники басен, книги по медицине и теории календаря. В сообщении дается краткое описание жизни Е. Мушегяна, публикуется список книг его библиотеки.

² Պահպանված է առաջին տետրը՝ «Գիր արհեստին համարողութեան, տետր յառաջին, եղև յամի տետրն 1715, սեպտեմբերի 7, Շամսիխ», չափսերը՝ 16,5×21,5 սմ, էջ 1—31ա՝ «Արհեստ համարողական, որ պիտանի վաճառականաց...», ըովանդակում է՝ թվաճանալուքուն, շորս գործողութիւններ՝ քաղմաթիւ օրինակներով, էջ 31բ—34բ՝ «Ցաղագս լընկերութեան կանոնին», ուսուցանում է շահի բաժանման կարգը առևտրական բնկերների միջև (տե՛ս ԱՅՊՐ, ֆ. ՏՐՏԱ, 1724 Ղ. «Ը» օրիս 100/1, ղ. 3, ղ. 1—34 6)։

³ Նույն տեղում, «Ա», օրիս 100/1, ղ. 7, ղ. 1—30։